

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ

(MERSIN UNIVERSITY RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY)

KAAM

YAYINLARI

**OLBA
IV**

MERSİN
2001

KAAM YAYINLARI
OLBA
IV

©2001 Mersin/Türkiye
ISSN 1301-7667

OLBA dergisi hakemlidir

KAAM'ın izni olmadan OLBA'nın hiçbir bölümü kopya edilemez. Alıntı yapılması durumunda dipnot ile referans gösterilmelidir.

It is not allowed to copy any section of OLBA without the permit of KAAM.

OLBA'ya gönderilen makaleler aşağıdaki web adresinde yada KAAM tarafından dağıtılan broşürlerde bildirilmiş olan formatlara uygun olduğu taktirde basılacaktır.

Articles should be written according the formats mentioned in the following web address or brochures distributed by KAAM

Her yıl Mayıs ayında çıkar.

Yayınlanması istenilen makalelerin, her yılın sonuna kadar aşağıda belirtilen iletişim adreslerine teslim edilmiş olması gerekmektedir.

Published each year in May. Articles should be sent to the following correspondence addresses till the end of the year.

OLBA'nın yeni sayılarında yayınlanması istenen makaleler için yazışma adresi:

Correspondance addresses for sending articles to following volumes of OLBA:

Prof. Dr. Serra Durugönül
Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji ve S. Tarihi Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü
33342-MERSİN
TURKEY

DİĞER İLETİŞİM ADRESLERİ

Other Correspondance Addresses

Tel:00.90.324.361 00 01 (10 Lines)/162-163 or 372

Fax: 00.90.324.361 00 46

web mail: www.kaam.mersin.edu.tr

e-mail: Kaam@mersin.edu.tr

Kilikia@usa.net

Teknik konulardaki yardımlarından dolayı Yrd. Doç Dr. Mustafa AKSAN'a teşekkür ederiz.

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
(KAAM)
YAYINLARI-IV

MERSIN UNIVERSITY
PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY
(KAAM)-IV

Editör

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL
Prof. Dr. Coşkun ÖZGÜNEL
Prof. Dr. Tomris BAKIR
Prof. Dr. Hayat ERKANAL
Prof. Dr. Sencer ŞAHİN
Prof. Dr.Yıldız ÖTÜKEN

MERSİN
2001

OLBA'nın basılması için vermiş
olduğu tüm desteklerden dolayı,
Mersin Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Uğur ORAL'a
teşekkür ederiz.

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Nurettin Arslan	1
Kilikia Bölgesindeki Grek Kolonizasyonu	
Engin Akdeniz (Lev. 1).....	19
Pisidya Türünde Bir Depas Amphikypellon	
Şevket Dönmez (Lev. 2-5).....	27
Amasya Müzesi'nden Merzifon Kökenli Dört Çömlek	
Nesibe Kara (Lev. 6-19).....	31
Das Ostionische Frauenbild in der Archaischen Zeit	
R. Gül Gürtekin-Demir (Lev. 20-22)	65
Three Provincial Marbling Ware with Eastern Greek Aspects in Manisa Museum	
Carola Reinsberg (Lev. 23-26)	71
Der Polyxena-Sarkophag in Çanakkale	
Gonca Cankardaş Şenol (Lev. 27-31).....	101
Metropolis'den Hellenistik Döneme Ait Bir Grup Amphora Mühürü	
N. Eda Akyürek Şahin (Lev. 32-34).....	117
Eine Kleine Reliefbüste im Museum von Kütahya	
Lale Özgenel (Lev. 35-36).....	125
Anadolu'daki Yunan Dönemi Konutlarında Mekan Tanımı, Kullanımı ve Cinsiyet	
Fikret Özbay (Lev. 37-42).....	145
Elaiussa Sebaste ve Korykos Su Sistemi	
N. Eda Akyürek Şahin	163
Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton, Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da Bir Zeus Kültü	
Emel Erten (Lev. 43)	183
A Glass Bottle with Three Pinched Feet in The Marmaris Museum	
Burcu Ceylan (Lev. 44-53).....	189
Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları	
Ayşe Aydın (Lev. 54-56).....	203
Die Langgewichte aus den Museen in Adana und Mersin	
Lale Doğer (Lev. 57-71)	209
İzmir Arkeoloji Müzesindeki Bitkisel Bezemeli Sgraffito Bizans Kapları	
Suna Güven (Lev. 72-73).....	225
Kıbrıs'ta Artemis	

**BÜYÜK ÇİFTÇİ TANRISI ZEUS BRONTON
ARKEOLOJİK VE EPİGRAFİK BELGELERLE PHRYGIA'DA
BİR ZEUS KÜLTÜ**

*N. Eda Akyürek Şahin

ZUSAMMENFASSUNG

Der große phrygische Bauerngott Zeus Bronton im Lichte der
archäologischen und epigraphischen Denkmäler

In der Kaiserzeit, besonders im 2. und 3. Jahrhundert pflegten die Bauern Phrygiens sehr viele Götterkulte. Unter diesen nimmt der Zeus-Kult einen wichtigen Platz ein. Einer von diesen Göttern war Zeus Bronton. Für ihn ist eine große Anzahl von Weihungen zum Vorschein gekommen. Seinem Wesen nach war er ein Donner- und Wettergott, wie sein Beiname auch besagt. Bei näherer Betrachtung stellt man jedoch fest, daß er zugleich ein Fruchtbarkeitsgott war und in den ländlichen Regionen von Bauern verehrt wurde. Er schützte die Ernte, das Vieh, aber auch die Bauern selbst und ihre Familien. Phrygien war in der Antike ein großes Landwirtschaftsgebiet, was auch heute der Fall ist. Die Hauptkultorte des Gottes waren die Städte Dorylaion und Nakoleia im nordwestlichen Phrygien. Der Kult hatte sich aber nach Norden und Nordwesten hin verbreitet. Im phrygisch-bithynischen Grenzgebiet um den mittleren Sangariosbogen wurden zahlreiche Weihungen für Zeus Bronton gefunden.

Der Kult des Zeus Bronton ist in der Wissenschaft seit mehr als hundert Jahren durch Veröffentlichungen bekannt. Eine umfassende Studie über den Kult dieses Gottes sowie über seine Denkmäler aus der Sicht der Archäologie und Epigraphik ist aber bisher nicht unternommen worden. Der folgende Beitrag versucht, eine zusammenfassende Darstellung des Gottes, seines Kultes und seiner Denkmäler zu geben, versteht sich als Vorbericht zu einer bereits in Griff genommenen Gesamtstudie.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde, özellikle imparatorluğun 2. ve 3. yüzyıllarında, Anadolu'nun birçok bölgesinde dinsel tapınımlarda büyük bir çeşitlilik gözlemlenmektedir. İmparatorluğun Asya Eyaleti içerisinde kalan Phrygia Bölgesi de inanç açısından bu dönemde çok zengindir. Phrygia'daki kültürler mozayığı içerisinde, Zeus kültleri (tapınımları), bir bütünlük sergiledikleri ve çok yoğun buluntu verdikleri için özellikle dikkat çekicidir¹. Phrygia'da çeşitli epitethonlarla karşımıza çıkan Zeus, kentlerin yanı sıra, özellikle kırsal kesimde, çiftçiler tarafından tapınım görmüş bir tanrıdır ve kültü hayvancılık ve çiftçilikle ilgilidir. Bu nedenle, onları "Çiftçi Tanrıları" olarak adlandırmaktayız.

Bölgenin zengin kültür dokusu içinde, Zeus Bronton Kültü ötekilerden çok daha geniş bir alana yayılmış olması ve yoğun buluntu vermesi dolayısıyla araştırılmaya değer bir özellik göstermektedir. Phrygia'nın kuzey ve kuzeybatı yörelerinden, Phrygia-Bithynia Sınır Bölgesi'nden ve Orta Sakarya Kıvrımı'nın içindeki bölgelerden bu tanrıya adanmış üçyüz dolayında Eski Yunanca yazıtlı adak taşı bulunmuştur ve bu sayı sürekli artmaktadır². Söz konusu eserlerin ancak yarısı bilim dünyasında tanınmaktadır. Eserlerin, herhangi bir kazı yapılmadan, salt yüzey buluntusu oldukları ya da rastlantı sonucu bulunan eserler oldukları düşünülürse, asıl rakamın bunun bir kaç

*Araş. Gör. Nalan Eda Akyürek Şahin, Akdeniz Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bl. Kampüs, Antalya/TÜRKİYE.

1Genel olarak bkz. Drew-Bear-Naour 1990 ve Drew-Bear et alii 1999.

2Söz konusu adaklar tarafımızdan bir araya getirilmiştir. Eserlerin bulunduğu müzelerdeki çalışmalar Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün ve ilgili müzelerin izin ve desteği ile gerçekleştirilmiştir. Bu desteklerinden ötürü adı geçen her kuruma ve müzelerdeki çalışmalarımın benden ilgi ve yardımlarını esirgemeyen sayın müze yetkililerine ve çalışanlarına teşekkürlerim sonsuzdur.

katı olduğu kabul edilebilir. Adakların büyük bir bölümü bugün Eskişehir Arkeoloji Müzesi ile Seyitgazi Müzesi'nde korunmaktadır. Yine Bursa, İstanbul, Kütahya, Afyon, Söğüt ve Ankara müzelerinde de Bronton sunuları bulunmaktadır. Pek çok eser ise, henüz arazide olup müzelerde korunmaya alınacakları günü beklemektedir. Kült ve bununla ilgili anıtlar aşağıda genel özellikleriyle tanıtılmaktadır.

Kültle İlgili Araştırmaların Tarihi

Zeus Bronton'u ilgilendiren bir çok yazıtlı taş eser tanınmasına rağmen, konu hakkında bugüne kadar epigrafik ve arkeolojik bilimsel bir çalışma yapılmamıştır³. Bununla beraber bilim dünyasında külte ilişkin ya da bu konuya değinen, aşağıda sıraladığımız bir çok araştırma vardır. Zeus Bronton'a sunulmuş adakların çok büyük bir kısmı yazıtlı olduğu için, bu eserler daha çok epigrafi bilimi ile uğraşanların ilgisini çekmiş ve sadece yazıtları yönünden incelenmiştir⁴. Tanrıyı betimleyen bir grup büst ise, yazıtları olmadığı için yazıt bilimiyle uğraşanların, basit bir stilde yapıldıkları ve gösterişli olmadıkları için de arkeologların ilgisini çekmemiş ve senelerce müze depolarında bilimsel değerlendirmeden uzak kalmıştır⁵.

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak pek çok araştırmacı Phrygia Bölgesi'nde sistemli gezi ve araştırmalar yapmış ve öteki eserlerle birlikte topladıkları Zeus Bronton yazıtlarını kitap ya da makalelerinde yayımlamışlardır⁶. Anadolu'da, Phrygia'nın dışındaki bölgelerde bulunan bir kaç adak taşı da yayımlanarak tanıtılmıştır⁷. Anadolu'nun dışındaki bir kaç bölgeden de Zeus Bronton'un kültü ile ilgili belgeler tanınmaktadır⁸. Bu eserler de, ötekiler gibi, yalnızca yazıtları yönünden incelenmiştir. İlginç bir örnek ise, Roma'da bulunmuş olan ve üzerindeki Latince yazıttan Zeus Bronton'a adandığı anlaşılan bir adak stelidir. Stel, ilginç konulu kabartması

3Bu makale, Zeus Bronton'a adanmış adakları ve tanrının kültürünü epigrafik ve arkeolojik yönden incelemeyi amaçlayan ve bu yönde hazırlanan doktora çalışmamızın bir ön raporu niteliğindedir.

4Bkz. aşağıda dipn. 6. Pek çok eski yayında, eserlerin fotoğrafları ve hatta tanımları bile verilmemektedir.

5Söz konusu büstler tarafımdan Westfalya Wilhelm Üniversitesi'nde master tezi olarak çalışılmıştır: Zeus Bronton. Die bildliche Repräsentation des großen Bauerngottes Phrygiens. Münster, 1996.

6Son derece eski olan bu çalışmalar Cox ve Cameron tarafından 1937 yılında yayımlanan MAMA V kitabında "önceden yayımlanmış Zeus Bronton yazıtları" başlığıyla 172-176 sayfaları arasında listelenmiştir. Bu tarihten sonra basılan ve içinde Bronton yazıtları bulunan yayınlar için bkz.: Dörner 1940, No 1-2; Macpherson 1954, No 3, 6-10; Tuğrul 1964, No 2; Drew-Bear 1978, No 6 ve 25; Frei 1981, No 7; Frei 1988, No 1N, 3, 5N, 6N, 8, 9N; Brixhe-Hodot 1988, No 1; Levick et alii 1988, No 50-52, P62; Levick et alii 1993, No 290, 294, 324, 426; Corsten 1993, No 1014-1015. Zeus Bronton'un kültürünün görüldüğü bölgeler hakkındaki eski yayınlar üzerine ayrıntılı bilgi veren bir çalışmayı da Frei yapmıştır: bkz. Frei 1993. Ayrıca L. Robert de tanrı ve kültü hakkında bilgiler vermektedir: bkz. Robert 1939, s. 202 vd. No 4 = Robert 1969, s. 1355 vd.; Robert 1955, s. 37 ve s. 107 vd.

7Nikomedea'dan: Besset 1901, No 5 = TAM IV 1 1978, No 58; Mudurnu'dan (Modrene): Şahin 1986, dipn. 35 (iki yazıt); Becker-Bertau 1986, No 60; Maionia'dan: Buresch 1898, No 37; Lydia'da Kula yakınlarındaki Esenyazı (Görnevit/Gürne(v)it) Köyü'nden Petzl 1998, s. 19 vd. No 1; Laodikeia Kombusta'dan: Ramsay 1888, No 1; Isaura Palaia'dan (Isparta): Swoboda et alii 1935, No 146; Alanya'dan: Nollé et alii 1985, No 2.

8Thera'dan: IG XII 3, Suppl. No 1359; Karadeniz'de, Kerç Boğazı'nın yakınlarında: SEG II, 1925, No 481 = Cox-Cameron 1937, s. XXXIX ve 172 (Z.B. 6) = Drew-Bear 1990, s. 1994; Roma'dan: CIL VI, 733, 2241; Annibaldi 1935, No 52-54, 59; Moretti 1968, No 138-139, 169.

nedeniyle arkeolojide çok incelenmiştir⁹. Phrygia üzerinde uzman olan ve bölgede araştırmalar yapan W.M. Ramsay, eserlerinde Zeus Bronton yazıtları yayımlamış ve kültün özellikleri üzerinde yorumlarda bulunmuştur¹⁰. Yine, Phrygia Bölgesi'ni iyi tanıyan A. Körte, bölgedeki araştırmaları sonucunda bir çok Bronton yazıtı toplamış ve bilim dünyasına tanıtmıştır¹¹. Önce F. Cumont,¹² sonraki yıllarda ise, E. Fehrle¹³ tanrı hakkında o zamana kadar toplanan bilgileri önemli sözlük yayınlarında bir araya getirmişlerdir. Bu eski çalışmalardan çok sonra H. Schwabl, Zeus ve epitethonları hakkındaki önemli yayınlarında Zeus Bronton'a ve kültüne değinmiştir¹⁴. Son olarak, R. Vollkommer, Zeus'un Anadolu'daki kültlerini de ilgilendiren derlemesinde Bronton'la ilgili bir kaç esere kısıtlı olarak değinmektedir¹⁵. Kültü ilgilendiren en kapsamlı eski çalışma, C.W.M. Cox ve A. Cameron'un hazırlanmış olduğu Dorylaion ile Nakoleia kentleri ve bölgelerini yazıtlar aracılığıyla inceleyen yayında yapılmıştır¹⁶. Çalışmada, bölgeden toplanan sayısız antik eserin yanı sıra, pek çok yeni Zeus Bronton yazıtı ele alınıp incelenmiştir. Tanrıya adanan yayımlanmış pek çok yazıtlı adak taşı ise, kitabın arkasındaki listede ayrıca toplanmıştır¹⁷. Cox ve Cameron Eskişehir Bölgesi'nden o kadar çok Zeus Bronton yazıtı toplamışlardır ki¹⁸, bu buluntu yoğunluğu, tanrının ana tapınım merkezinin o bölgede olduğunu çok açık biçimde göstermiştir. Sonraki yıllarda C.H.E. Haspels, Phrygia'da yaptığı gezi ve araştırmalarında, başka eserlerin yanı sıra bu tanrı ile ilgili pek çok eser toplamış ve hepsi de yazıtlı olan adak taşlarını bölge hakkında önemli bir çalışma olan kitabında yayımlamıştır¹⁹. Kitapta yayımlanan adakların dağılımından, tanrının, Türkmen Dağları ve çevresinde yoğun bir biçimde tapınım gördüğü anlaşılmıştır. Kült hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlayan bir başka yayın ise, S. Şahin'in hazırlanmış olduğu bir korpus çalışmasıdır²⁰. Korpusta, Nikaia (İznik) Kenti ile yakın ve uzak çevresinde bulunmuş yazıtlar incelenmekte ve elde edilen önemli bilgiler aracılığı ile bölgenin tarihi, coğrafyası ve topografyası aydınlatılmaktadır. Şahin bu kapsamlı çalışmada, Güney Bithynia Bölgesi'nden, özellikle Bilecik dolaylarından, Sakarya Nehri'nin kıvrıldığı iç bölgelerden ve Sakarya'nın bir

9CIL VI, 432; Matz-Duhn 1882, No 3773; Ramsay 1882, s. 123 vd.; Cook 1925, s. 838 dipn. 8 ve Fig. 795; Wrede-Harprath 1986, No 50; Schraudolph 1993, s. 226 (Iuppiter Bronton). Klasik betim içeren kabartma ile Latince yazıtı (Iovi Sancto Brontonti Aur. Poplius) arasında herhangi bir bağ kurmak, kanımca, olanaklı gözükmemektedir.

10Ramsay 1882, s. 123 vd.; Ramsay 1884, No 5-7, 10; Ramsay 1906, s. 270 vd. (The Tomb as a Sanctuary in Phrygia) No 1, 3, 7, 10-11.

11Körte 1897, No 52-54, 56; Körte 1899, s. 3 ve 441 vd. No 35-38, 44; Körte 1900, No 19, 26-30, 34, 36-37, 51-52, 56, 60-61, 70-71, 74.

12Cumont 1897, s. 891 vd., bkz. Bronton; Cumont 1903, s. 258, bkz. Bronton.

13Fehrle 1937, s. 613 vd., bkz. Bronton.

14Schwabl 1972, s. 293, bkz. Zeus I Epiklesen; Schwabl 1978, s. 1148 vd., 1159 vd., 1445 ve 1449, bkz. Zeus II Kultbelege.

15Bkz. Vollkommer 1997, s. 382 vd. No 123, 125, 140 Lev. 248.

16Cox-Cameron 1937, No 13-16, 18-19, 78-79, 84-85, 111, 125-131, 134-138, 147, 151-154, 156-157, 170-172, 176-181, 218-232, R3, R5, R9-11, R14-15, R21-23, KB 13.

17Cox-Cameron 1937, s. 172-176: Z.B. 1-89. Ayrıca bkz. yukarıda dipn. 6.

18Bkz. yukarıda dipn. 16.

19Haspels 1971, No 103, 127-129, 132-138, 142-143, 147-151, 154.

20Şahin 1981, No 1080-1105; Şahin 1982, No 1504, 1507-1511.

kolu olan Karasu Nehri'nin vadilerinden Zeus Bronton'a adanmış pek çok adak taşı toplamış ve incelemiştir. Bu önemli çalışma, kültün, ana merkez olan Eskişehir çevresinden kuzey-kuzeybatı yönüne yayıldığını kanıtlamaktadır. Korpusta tanrının niteliği ve kültün özellikleri hakkında çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Kültün ana merkezi olan Eskişehir ve civarında uzun yıllar araştırmalar yapan ve kentin yazıt korpusunu hazırlayan P. Frei²¹ da tanrı ve kültü hakkında değerli bilgiler vermektedir. Zeus Bronton'un kültü hakkında yayımlanmış kapsamlı ve önemli başka bir çalışmayı ise, Th. Drew-Bear ve Ch. Naour yapmışlardır²². Bu çalışmadan kült hakkında önemli yeni bilgiler edinilmektedir. Şu ana kadar sözü edilen yayınlar, Zeus Bronton yazıtlarının incelendiği çalışmalardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, eserler arkeolojik yönden hemen hiç değerlendirilmemiştir. Ancak, yine de bilim dünyasındaki bir kaç çalışmadan söz etmek yerinde olacaktır. G. Mendel²³ İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kataloğu'nda, müzede bulunan bir kaç Bronton altarnı arkeolojik yönden değerlendirmiştir. Zeus Bronton hakkında arkeolojik ve stilistik başka bir değerlendirmeyi ise, G. Rodenwaldt yapmıştır²⁴. Yine A.B. Cook, Zeus üzerine kapsamlı çalışmasında, Bronton'un kültüne ve eserlerine değinmiştir²⁵. Tanrının büstlerini ilgilendiren tek çalışmayı ise, S. Ferri yapmıştır²⁶. Ferri, Bursa müzesinde bulunan bir kaç yazıtsız Zeus büstünü, Zeus Bronton'un o güne kadar tanınan büstleri ile karşılaştırmıştır. Sonuç olarak, bu kadar çok bilimsel çalışmada karşımıza çıkan tanrının ve ona sunulmuş adak taşlarının epigrafik ve arkeolojik yönden toplu olarak incelenmesi, bu yerli Anadolu tanrısının niteliğinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Zeus Bronton ve Kültü

Zeus Bronton (Ζεὺς Βροντῶν: gürleyen Zeus)²⁷, adının da belirttiği gibi (βροντῶ = gürlemek, gök gürlemesi), bir hava ve fırtına tanrısıdır²⁸. Ancak, karakteri yakından incelendiğinde, tanrının aynı zamanda çiftçileri, hayvanları ve tarım ürünlerini kollayan ve koruyan bir yönünün de olduğu anlaşılmaktadır. Phrygia'da, çiftçilik ve tarımdan doğrudan sorumlu bir gök ve fırtına tanrısının varlığı, yöre halkının hava koşullarından aşırı etkilendiği göz önünde tutulursa, daha iyi anlaşılabilir.

Phrygia Bölgesi coğrafi olarak Orta Anadolu Platosu'nda yer almaktadır. Platonun deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 900 m'dir. Bölgeye genel olarak step (bozkır) bitki örtüsü hakimdir. Bölgenin genelde az yağmur alan, sert kara iklimi vardır²⁹. Ancak, yörede ilkbaharda ve yaz başlangıcında çok şiddetli yağmur ve fırtınalar görülmekte, bu sırada şiddetli gök gürültüleri

21Bkz. Frei 1981, No 7; Frei 1988, No 1N, 3, 5N, 6N, 8, 9N; Ayrıca genel olarak bkz. Frei 1983, Frei 1992a, Frei 1992b ve Frei 1993.

22Drew-Bear-Naour 1990, No 20-25.

23Mendel 1914, No 843-845.

24Rodenwaldt 1919, s. 77 vd.

25Cook 1925, s. 833 vd.; Cook 1940, s. 1160 vd. Fig. 906 a-c.

26Ferri 1932, s. 238 vd. Fig. 1-10.

27Bu epitheton için bkz. yukarıda dipn. 12 ve 13.

28Zeus, Astrapaios (şimşek çaktıran), Brontaios, Brontesios veya Tonans (Iuppiter) gibi epithetonlarla da karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu epithetonlar tanrının bu yönünü vurgulamaktadır.

29Bölgenin iklimi hakkında bkz. Belke-Mersich 1990, s. 60 vd.

ve şimşekler oluşmaktadır. Bölgenin söz konusu özelliği yöreyi araştıran bilim adamlarınca da belirtilmiştir³⁰. Bu olayın iklim biliminde mantıklı açıklamaları vardır. Trakya üzerinden Kuzeybatı Anadolu'nun içlerine kadar gelen karasal kutup havası çok sık kasırgalara neden olmaktadır. Phrygia Bölgesi'nin de yer aldığı "Orta Anadolu Platosu'nun üzerindeki ısınmış hava ile karşılaşan soğuk kutup havası, hava katmanlarında büyük düzensizlik yaratmakta ve dikey hava akımları özellikle ilkbahar ve yaz başlangıcında aşırı yağışlara neden olmaktadır..."³¹ Orta Sakarya kıvrımı içinde ve İznik Gölü'nün güneydoğusunda yer alan bölgeler ise, "Akdeniz ve Karadeniz hava akımlarının birbirleriyle kesiştiği"³² alanlar olup, bitki örtüsü bakımından da farklılıklar göstermektedir. Örneğin, İznik Gölü'nün çevresinde zeytin en göze çarpan bitki örtüsü iken, bunun 35 km doğusunda kalan Sakarya Nehri'nin vadisinde tek zeytin ağacına rastlanmamaktadır. Sonuç olarak Bronton kültürünün görüldüğü bölgeler, iklimsel olarak geçiş bölgeleridir. Bölge güneye doğru, İznik Gölü'nün güney ve güneydoğusundaki sıradağlarla Marmara Bölgesi'nin iklim özelliklerinden yavaş yavaş kurtulup, yüksek Orta Anadolu Platosu'na ve dolayısıyla başka bir iklime açılır. Özellikle bahar aylarında ve yaz başlangıcında yoğun ve şiddetli hava hareketleriyle sürekli değişkenlik gösteren iklim, bölge halklarını derinden etkilemiş ve bu etki çok eski dönemlerden itibaren iklimden sorumlu bir tanrıya tapınımında ifadesini bulmuştur.

Kültün doğduğu ve geliştiği merkezler, Kuzey Phrygia'da, bugünkü Eskişehir İli'nde yer alan antik Dorylaion ve Nakoleia kentlerinin bulunduğu bölgelerdir. Bu bölgelerden ele geçen çok sayıda eser bunun kanıtıdır. Zeus Bronton'a sunulmuş adakların bulunduğu bölgelerdeki en belirgin yaşam tarzı çiftçiliktir. Geçim kaynakları özellikle tahıl tarımı ve hayvancılıktır³³. Yörenin bu özelliği günümüzde de sürmektedir. Bütün Phrygia Bölgesi'nde gözlenen bu durum, ele geçen sayısız mezar ve adak taşları üzerindeki betimlerden açıkça anlaşılmaktadır. Taşların üzerinde çok sık olarak saban, öküz koşulmuş saban, öküzler, öküz başları, başak, çiftçilik aletleri ve benzer betimler görülmektedir. Phrygia, antik dönemde aynı zamanda büyük bir bağcılık ve şarapçılık merkeziydi³⁴. Amphora, krater, üzüm salkımı, asma yaprağı, asma dalları ve bağcılık aletleri gibi motifler bölgedeki yoğun bağcılık ve şarapçılığın göstergeleridir ve sayısız eser üzerinde betimlenmiştir. Sözü edilen tüm bu betimler, tanrının simgesi kartal gibi, Zeus Bronton'a sunulmuş eserler üzerinde de çok sık işlenmektedir. Bütün bu olgular, tanrının hem hava hem de bereket tanrısı olduğuna işaret etmektedir.

Yöre çiftçisi, bir çok nedenin yanısıra, ekininin ve ürününün iyi ve bol olması için adak sunuyordu. Tanrıya adanan yazıtların pek çoğunda ἕπερ καρπῶν veya περὶ καρπῶν (ürün, ekin için) ifadelerine rastlanmaktadır. Bu

30Cox-Cameron 1937, s. XXXVII, dipn. 3: "The frequency and violence of the thunder storms in late spring and summer are known to every traveller on the plateau..."

31Hüttenroth 1982, s. 105 vd.

32Hüttenroth 1982, s. 111.

33Bkz. Belke-Mersich 1990, s. 62 vd.

34Waelkens 1977, s. 277 vd.

ifadeler bölgedeki diğer bereket tanrılarının sunularında da karşımıza çıkmaktadır. Yazıtlarda aynı şekilde, ὑπὲρ βοῶν, περὶ βοῶν (öküzler, sığırlar için) veya ὑπὲρ βοῶν καὶ καρπῶν σωτηρίας³⁵ (öküzlerin ve ekinin esenliği için) ifadeleri görülmektedir. Buradan da, çiftçinin en önemli hayvanı olan öküzünün güvenliği için tanrıdan yardım dilediğini çıkarabilmekteyiz. Zeus Bronton, çiftçiler için vazgeçilmez olan yağmuru yağdırarak, ekinin (καρποί) yetişmesini sağlıyor ve ürünü havanın kötü etkilerinden koruyarak olgunlaştırıyordu. Tanrı, hava tanrısı olarak hem yağmura hem de güneşe hükmediyor olmalıydı. Bir yazıtta tanrı, anlamlı bir şekilde Καρποδότης (ürün veren) olarak adlandırılmıştır³⁶. Yine, karşımıza çıkan benzer Καρποδοτήρ, Καρποφόρος, Ἐπικάρπιος, Εὐκαρπος epitethonları tanrının bu yönünü göstermektedir³⁷. İyi ve bol ürün verince, ürünün ve hayvanın esenliğini sağlayınca Zeus Bronton insanlar için elbetteki Εὐχάριστος (iyiliksever) bir tanrıdır³⁸. Zeus Bronton'un tarla süren hayvanların esenliğini sağlayan bir tanrı olduğunu, içinde Δὲ Βροντῶντι βοῶν "sığırların Zeus Bronton'u" ifadesi geçen bir yazıt aracılığıyla öğrenmekteyiz³⁹. Antik Dönem'de sığır, sabana koşulmak üzere yetiştirilen iş hayvanıdır. Et ve süt üretimi için yetiştirildiği genellikle görülmemektedir⁴⁰. Bu nedenle, hayvanlar çiftçiler tarafından çok önemsenmiş ve sağlık ve güvenlikleri için tanrılara, özellikle de Zeus'a sık sık adaklar sunulmuştur. Adakların sunulma nedenleri bunlarla sınırlı değildir. Yazıtlarda çok sık ὑπὲρ τετραπόδων καὶ τῶν ἰδίων πάντων⁴¹ (dörtayaklılar ve bütün aile[si] için), ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἰδίων πάντων⁴² (kendisi ve bütün aile[si] için), περὶ τῶν ἰδίων πάντων σωτηρίας καὶ τῆς κόμης⁴³ (bütün aile[si]nin ve köyün esenliği için) ifadeleri görülmektedir. Adaklar, hayvanların ve ekinin yanı sıra, adağı adayanın kendisinin, ailesinin ve köyünün sağlığı ve esenliği için adanmıştır. Burada, tanrının, bölgenin benzer öteki çiftçi tanrıları gibi, çok yönlü işleyen korumacılığını görmekteyiz.

Phrygia Bölgesi'nde doğa felaketleri antik dönemden bu yana yöre halkının yakasını bırakmamıştır. Bölgede kuraklık ve şiddetli yağmurlar sonrası su baskınları eksik değildir. Dolu da çok sık görülmektedir. Her durumda çiftçinin ekininin yok olması söz konusudur. Antik Dönem'de, kuraklık zamanında, yörenin yüksek bir tepesine çıkılarak dinsel törenler düzenlenip dualar edildiği bilinmektedir. Bunun sebebi, yağmur getiren Zeus'un orada oturduğuna inanılmasıdır⁴⁴. Bu çok eski çiftçi inancı, bugün Anadolu'nun birçok bölgesinde hâlâ yaşamaktadır. Bu bağlamda, bugün

35Bu ifade, Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve henüz yayımlanmamış bir stelin yazıtında geçmektedir (Env. No A-144-68). Benzer ifadeler için bkz. Cox-Cameron 1937, No 125-126.

36Şahin 1981, No 1085.

37Şahin 1978, s. 788 vd.; ayrıca Şahin 1981, No 1084-1085.

38Şahin 1981, No 1085.

39Şahin 1982, No 1511, Lev. 32.

40Waelkens 1977, s. 284, dipn. 99.

41Bu ifade, Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve henüz yayımlanmamış bir stelin yazıtında geçmektedir (Env. No A-106-80).

42Benzer bir ifade için bkz. Haspels 1971, No 103.

43Bu ifade Seyitgazi Müzesi'nde bulunan yayımlanmamış bir altarın yazıtında geçmektedir. Bkz. Env. No A-263-68. Ayrıca bkz. Cox-Cameron 1937, No 178 ve 220.

44Şahin 1978, s. 787.

Anadolu çiftçisinin yağmuru "rahmet" olarak adlandırması ve yağmadığı zaman yörenin yüksek bir yerinde "yağmur duasına" çıkması oldukça ilginçtir ve yüzlerce yıllık gelenektir. Phrygia çiftçisi, iklim koşullarının kötü etkisinden korunmak için, tekin olmayan hava tanrısı Bronton'u sakinleştirmek gerektiğine inanmış ve tanrıya Εὐχάριστος, Εὐκαρπος (huyugüzel, ürünsever) gibi epithonlarla yakarmıştır. Zor iklim koşulları yöre halkını aşırı dindar yapmış ve bu özellik, hangi dinde olursa olsun, bugüne kadar hiç değişmemiştir⁴⁵.

Zeus Bronton'a sunulan adakların yazıtlarında ilginç bir durum gözlemlenmektedir. Adaklar genel olarak iki biçimde karşımıza çıkmaktadır. İlk biçimde, adakların yazıtları tamamen sunu içeriklidir ve hepsinde kalıplaşmış εὐχὴν (adağı) sözcüğüne rastlanır. İkinci biçimde ise, yazıtta εὐχὴν sözcüğü olmasına rağmen, adağın, tanrının yanı sıra, bir veya daha fazla şahıs için sunulmuş oldukları görülmektedir. Şahısların adı, tanrınınki gibi, ismin -e halinde (*dativus*) bulunmaktadır⁴⁶. Bu ilginç durum, özellikle Zeus Bronton'un költünün yayıldığı bölgelerde çok sık gözlemlenmektedir⁴⁷. Bu tür adakların nitelikleri bilim dünyasında daha 19. yy'da tartışılmaya başlanmış ve adaklar aynı zamanda mezar taşları olarak anlaşılacak istenmiştir⁴⁸. Hatta Ramsay, Zeus Bronton'a adanan her adağın aynı zamanda bir mezar taşı olduğunu belirtmiştir⁴⁹. Ancak, Körte bu fikre karşı çıkmış ve tanrıya sunulan her adağın mezar taşı olmadığını örneklerle göstermiştir⁵⁰. Gerçekten de, bir çok Bronton yazıtı ya sadece tanrıya adanmış ya da adağı adayanın veya ailesinin esenliği için, ya da ὑπὲρ κώμης (köy için), ὑπὲρ καρπῶν (ürün, ekin için) gibi nedenlerle sunulmuştur. Ramsay'ın, "insanların Phrygia'da, ölmeleriyle birlikte, tanrısallaştırıldığı veya bir tanrıya eş tutulduğu" fikri bilim dünyasında rağbet görmemiştir. Konuyla ilgili bazı araştırmalar olmasına karşın⁵¹, bu tür adakların gerçek amaç ve işlevleri hâlâ açık değildir.

45Petzl 1995, s. 37 vd.; Mitchell 1993, s. 187 vd.

46Bu olgu Zeus Bronton'un yanı sıra ender olarak başka tanrılar için de görülmektedir: Örneğin Zeus Agathios için bkz.: Şahin 1981, No 1061 ve 1066; Zeus ve Apollon için bkz.: Drew-Bear 1978, s. 48 No 24; değişik epithonları olan Zeus için ve yine Ana Tanrıça ve Apollon için bkz.: Waelkens 1984, s. 281 dipn. 302-205.

47Cox-Cameron 1937, s. XXXVII; Haspels 1971, s. 203 vd.; Şahin 1981, No 1088; Waelkens 1984, s. 280 vd. ve 283.

48Körte 1897, s. 404; Haspels 1971, s. 203; ayrıca bkz. yukarıda dipn. 43.

49Ramsay 1884, s. 257; Ramsay 1906, s. 273; ayrıca bkz. Rodenwaldt 1919, s. 82; Cumont 1897, s. 291; Cook 1925, s. 836 ve dipn. 11.

50Körte 1897, s. 404; Körte 1899, s. 442 vd. No 37; Körte 1900, s. 409 vd. No 19.

51Körte 1900, No 74; Cox-Cameron 1937, s. XXXIV vd.; Haspels 1971, s. 203 vd.; Waelkens 1984, s. 259 vd. Waelkens uzun makalesinde sonuç olarak bu tür eserleri, mezar taşları ile adak taşlarının bir eserde birleştirilmesi olarak yorumlamaktadır. Tanrının adı ile, mezarların korunmasının amaçlanmış olabileceğini belirtmektedir (s. 282 vd.). Şahin ise, bu tür adakların aynı zamanda mezar taşı olduğu fikrine karşı çıkmaktadır: Şahin 1981, No 1088.

Zeus Bronton'un yukarıda değinilen ve onun aynı zamanda bereket tanrısı olduğunu gösteren epitethonlarından başka, μέγας⁵², μέγιστος⁵³, ἐπίκοος⁵⁴ veya Latince sanctus⁵⁵ gibi genel sıfatlar taşıdığı da görülmektedir. Bazı yazıtlarda ise, tanrının iki epitethonla anıldığı gözlemlenmektedir: Διὶ Βροντῶντι καὶ Ἀστραπτοῦντι⁵⁶, Διὸς Βροντῶντος καὶ Ἀστράπτοντος⁵⁷ veya Θεῷ Στράπτουντι καὶ Βροντῶντι⁵⁸ gibi. Bu isimler, Bronton'un hava ve fırtına karakterini gösterir niteliktedir.

Zeus Bronton'un kültü, öncelikli olarak, kırsal alanda tapınım görmüştür. Ancak külte, kısıtlı olarak kentlerde de rastlanmaktadır ve tanrı orada, klasik tanrılar arasında, alt sıralarda yer almış olmalıdır⁵⁹. Bununla beraber, Zeus Bronton bir kent tanrısı değildir ve şehirlerin dinsel yaşamlarında herhangi bir etkisi olmamıştır. Bronton'un kültürünün çok sık görüldüğü bölgede yer alan Dorylaion'nun ve Nakoleia'nın kent sikkelerinde Zeus betimine çok sık rastlanmaktadır⁶⁰. Zeus bilinen klasik tarzda betimlenmiştir. Sikkelerde büst biçiminde işlenmiş Zeus tipi görülmemektedir.

Kültün Coğrafi Dağılımı

Ramsay 1884 yılında, Zeus Bronton kültürünün dağılım alanını, Phrygia'daki antik Dorylaion, Nakoleia ve Trikomia kentlerinin bulunduğu bölge ile sınırlamıştır⁶¹. Daha sonra Cumont, Zeus Bronton hakkında yazdığı sözlük maddesinde, kültürün ana merkezinin Dorylaion kenti olduğunu belirtmiştir⁶². Körte ise, kültürün sadece Dorylaion ile sınırlı kalmayıp daha geniş bir bölgeye yayılmış olduğunu söylemiştir⁶³. Körte kültürün tapınım gördüğü bölgeyi şu şekilde çizmiştir: Kuzeyde Orta Sakarya Kıvrımı, doğuda Yukarı Sakarya Bölgesi, güneyde Phrygia-Lykaonia Sınır Bölgesi, batıda Rhyndakos Nehri'ne (Kocasu) kadar olan bölge. Körte, sınırlarını çizdiği bu bölgenin, aynı zamanda, Phryg halkının ve geleneklerinin çok güçlü biçimde kök saldıgı bir bölge olduğunu belirtmiştir.

Cox ve Cameron ise, daha 1937 yılında, kültürün merkezinin Dorylaion ve Nakoleia kentlerinin bulunduğu bölgede olduğunu göstermişlerdir⁶⁴. Gerçekten de, bölgeden ele geçen çok sayıda adak taşı, tanrının anavatanının burası olduğunu doğrulamaktadır. Kült bu merkez bölgeden yan bölgelere

52Moretti 1968, Nef 163.

53Bu sözcük İnönü'de (Eskişehir) bulunmuş bir altarın yazıtında geçmektedir: Mendel 1914, No 844; aynı altar için bkz. Körte 1900, No 29 ve Ferri 1932, s. 245 vd. Fig. 9.

54Moretti 1968, No 164; Sözcük İnönü'de (Eskişehir) bulunmuş başka bir altarın yazıtında geçmektedir: Mendel 1914, No 843; aynı altar için bkz. Körte 1900, No 28 ve Ferri 1932, s. 245 vd. Fig. 9 ve 10.

55Roma'dan: CIL VI, 432. Ayrıca bkz. yukarıda dipn. 9.

56Laodikeia Kombusta'dan: Ramsay 1888, No 1.

57Thera'dan: IG XII 3, Suppl., No 1359.

58Lydia'dan: Buresch 1898, No 37.

59Cox-Cameron 1937, s. XXXIX.

60Head 1964, s. 195 No 2-4, s. 198 No 16; Aulock 1980, No 679, 683; Aulock 1987, No 173-191, 214-215, 236-239, 265, 290, 297.

61Ramsay 1884, s. 257 vd.

62Cumont 1897, s. 891 ve yine Cumont 1903, s. 258.

63Körte 1900, s. 410.

64Cox-Cameron 1937, s. XXXIV ve XXXVIII vd.

doğru, özellikle de kuzey-kuzeybatı yönünde dağılım göstermiştir⁶⁵. Kuzeyde (Dorylaion'un kuzeyinde) Sündiken Dağları'nın kuzey ve güney yamaçlarında, Karasu Nehri'nin (Sakarya'nın Bilecik yakınlarından geçen bir kolu) vadilerinde, Pazaryeri'nden (Bilecik'in güneyinde) Bursa'ya giden yol boyunca ve Orta Sakarya Kıvrımı'nın içindeki bölgelerde (Gölpazarı/Tataion merkezli bölgeden) bir çok Zeus Bronton adağı bulunmuştur⁶⁶. Bütün bu buluntular, kültün kuzeye doğru Göynük yönünde ve kuzeybatıya doğru Yenişehir-Gökçesu Vadisi yönünde (Sakarya'nın bir diğer kolu) yayıldığını açık biçimde göstermektedir. Bölge, coğrafi olarak Phrygia-Bithynia Sınır Bölgesi olarak bilinmektedir ve bu bölgelerden çok sayıda Zeus büstü ele geçmiştir.

Tembris Nehri'nin (Porsuk) yukarısındaki vadiler ile Türkmen Dağları arasındaki bölgeden de tanrıya adanmış pek çok adak ele geçmiştir. Özellikle Türkmen Dağları'nın kuzeyinde yoğun buluntu görülmektedir⁶⁷. Kotiaion ve Aizanoi arasında yer alan Yukarı Tembris Vadisi ile Rhyndakos Nehri'nin (Kocasu) vadilerinde sayıca sınırlı adaklar bulunmuştur⁶⁸. Ancak, yine de, kültün az da olsa, ana merkezden uzağa, güneybatı yönünde yayıldığı gözlemlenmektedir. Orta Rhyndakos Vadisi'nde de Bronton buluntusu vardır⁶⁹. Dorylaion Kenti'nin doğusundan bir kaç buluntu bilinmektedir⁷⁰. İlginç bir durum ise, bugüne kadar Nakoleia Kenti'nin doğusundan ve güneyinden herhangi bir adağın ele geçmemiş olmasıdır. Sözü edilen bölgelere genel olarak bakıldığında, Zeus Bronton'un kültünün görüldüğü bölgenin, sadece Kuzeybatı Phrygia ile Phrygia-Bithynia Sınır Bölgesi olduğu anlaşılmaktadır. Kültün merkezi Dorylaion ve Nakoleia kentlerinin olduğu bölgedir. Kült, Phrygia'nın başka bölgelerinde görülmemektedir.

Adaklar Anadolu'da, yukarıda sınırları çizilen ana dağılım alanı dışında, kısıtlı olarak, bir kaç merkezde görülmüştür. İzmit'te (Nikomedeia), Mudurnu'da (Modrene), Maionia'da, Lydia'da Kula yakınında (Esenyazı/Görnevit [Gürne(v)it] Köyü'nde), Laodikeia Kombusta'da (Lykaonia'da), Isaura Palaia'da (Isparta'da) ve Alanya'da (Pamphylia'da) Bronton adakları ele geçmiştir⁷¹. Bu tür dağınık buluntular, kültün o bölgelere yayıldığının göstergesi değildir. Bu durum, daha çok, kuzeybatı Phrygia kökenli insanların, göç ettikleri yerlerde kendi dinsel geleneklerini devam ettirmeleri şeklinde yorumlanmalıdır.

Kültün izlerine Anadolu dışında da rastlanması ilginçtir. Thera Adası'nda, Karadeniz'de Kerç Boğazı'nın yakınlarında ve Roma'da (Latince)

65Cox-Cameron 1937, s. XXXIX.

66Şahin 1981, No. 1080-1105 (Orta Sakarya Kıvrımı'nın içindeki bölgelerden); Şahin 1982, 1504-1511 (Pazaryeri çevresinden).

67Haspels 1971, No 103, 127-129, 132-138, 142-143, 147-151, 154.

68Cox-Cameron 1937, s. XXXIX; Levick et alii 1988, No 50-52 ve P63; Levick et alii 1993, No 290, 294, 324, 426; Drew-Bear-Naour 1990, No 21-23.

69Drew-Bear-Naour 1990, No 25; Levick et alii 1988, No 50.

70Cox-Cameron 1937, s. XXXIX, dipn. 9-11;

71Bkz. yukarıda dipn. 7.

bir kaç Zeus Bronton adağı bulunmuştur⁷². Buradaki eserler de, kanımca, Phrygia'dan gelen şahısların adakları olmalıdır.

Kültün Tapınım Gördüğü Dönem ve Adakların Tarihlendirilmesi

Büyük bir olasılıkla, çok eski devirlerden beri tapınım gören gök gürültüsü ve çiftçi tanrısı Zeus Bronton'un kültüne ve tanrıya adanmış adak taşlarına, ilk olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nde rastlanmaktadır. Kült ile ilgili bugüne kadar ne Hellenistik Dönem'den ne de daha erken bir devirden arkeolojik veya epigrafik bir belge bilinmemektedir. Antik kaynaklarda da tanrı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Bunun nedeni, büyük bir olasılıkla, kültün uzak bir eyalette ve taşrada tapınım görmüş olması ve tanınmamasıdır. Antik yazarların taşralı tanrıya değer vermemiş ve dolayısıyla söz etmemiş olmaları da mümkündür.

Phrygia'da külte ilişkin önceki dönemlerden somut bir eserin olmamasının mantıklı nedenleri vardır. Phrygia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Yunan Kültürü'nün en güzel örneklerini vermiş olan Batı Anadolu'daki büyük sanat merkezlerinden etkilenmiştir. Bu sanat merkezleri çok eski devirlerden beri köklü bir geleneği sürdürmüş ve çevredeki bölge ve kentleri derinden etkilemişlerdir. Tanrılara kabartmalarla süslü adak taşı sunulması, ayrıca, ölümler için mezar taşı dikilmesi, Phrygia'ya, Roma Dönemi'nde, Batı Anadolu'nun Yunanlaşmış kültüründen geçen bir olgudur⁷³. Ancak, yerli halk arasında gelenek olmayan bu tür uygulamaların bölgede yerleşip kökleşmesinde Roma yerleşmelerinin, kurumlarının ve dünya görüşünün büyük etkisi vardır. Ayrıca, söz konusu olgunun gerçekleşmesinde, Romalıların bölgede büyük düzenlemelerle işlettikleri zengin mermer ocaklarının rolü yadsınamaz. Konu ile ilgili başka bir olgu ise, ilkin Roma İmparatorluk Dönemi'nde, *Pax Romana*'nın gelmesiyle birlikte, imparatorlukta taşra halkına kadar ulaşan bir gönencin gözlemlenmesidir. Bu dönemde, çiftçiler de tanrularına adayacakları sunular için maddi güce kavuşmuşlardır.

Kült hakkında günümüze ulaşan yazılı belgeler sadece yazıtlardır. Yazıtlardan elde edilen bilgilerle birlikte arkeolojik veriler dikkate alındığında, eserlerin tarihleri hakkında genel bir sonuca ulaşılabilmektedir. Ancak, bir kaç dışında, adakları kesin tarihlemek bugün için mümkün değildir. Sayısız Zeus Bronton sunuları içerisinde sadece bir kaç tanesinin yazıtında tarih verilmektedir. Adaklar Aizanoi Kenti'nin çevresinde bulunmuştur ve kentin yazıt korpusunda yayımlanmıştır⁷⁴. Aizanoi Kenti'nde ve çevresinde Actium Takvimi⁷⁵ kullanılmıştır⁷⁶. Actium Takvimi'ne göre,

72Bkz. yukarıda dipn. 8.

73Bkz. Drew-Bear et alii 1999, s. 28 vd. (T. Lochman, Style and Dating).

74Levick et alii 1988, No 50-51.

75Antik Devir'de bazı bölge ve kentler, senelerin sayımında, Augustus'un İ.Ö. 2 Ekim 31'de, Actium'da, Antonius'a karşı kazandığı zaferi başlangıç olarak almışlardır. Actium Takvimi'nden anlaşılması gereken bu bilgidir.

76Bkz. Levick et alii 1988, s. LIV vd.; Waelkens 1986, s. 48 vd.; Leschhorn 1993, s. 234 vd. ve 246 vd. Fakat Wörrle, Aizanoi'da, Actium Takvimi'nin değil Sulla Takvimi'nin kullanıldığını belirtmektedir:

söz konusu eserler 2. yy'a tarihlendirilmektedir. Dolayısıyla 2. yy, Zeus Bronton adaklarının görüldüğü genel bir devirdir.

Kült ile ilgili bir başka tarihleme kriteri ise, Zeus Bronton yazıtlarının bir kısmında imparatorluk soyadı (*nomen gentilicum*) "Aurelia" veya "Aurelius" görülmesidir. Tanrıya adanmış kişinin ya da yakınlarının zaman zaman bu soyadını taşıdıkları görülmektedir. Soyad, İ.S. 212 senesinde İmparator Caracalla'nın *Constitutio Antoniniana* adı verilen bir kanunu çıkartmasıyla ilgilidir⁷⁷. Kanuna göre, imparatorlukta herkese "Aurelia" veya "Aurelius" soyadını taşıyarak "Roma vatandaşı" olma hakkı tanınmıştır. Kanun o kadar etkili olmuştur ki, çıkmasının hemen ardından bir çok insan bu soyadını kullanmış, ancak, 3. yy'ın ortalarından itibaren soyadını kullananlar hızla azalmıştır⁷⁸. Zeus Bronton yazıtlarından birinde bu soyadı geçiyorsa, İ.S. 212 tarihi yazıt için *terminus post quem*'dir. Sonuç olarak, İ.S. 3. yy Zeus Bronton adaklarının sık olarak görüldüğü yüzyıldır.

Zeus Bronton'a adanan altınlar, steller veya büstler taşra stiline yapılmıştır. Genel olarak son derece basit tarzda işlenmiş olan adaklar küçük taşra atölyelerinde üretilmiş eserlerdir. Bu nedenle, eserleri, Batı Anadolu'nun herhangi büyük bir sanat okulunun üretimleriyle doğrudan karşılaştırmak mümkün değildir. G. Rodenwaldt 1919 senesinde, taşra eserlerinin stilleri ve tarihleri hakkında "taşradaki kalitesiz, geç döneme ait eserlerin stilistik kriterleri saptanırken çok dikkatli olunmalıdır"⁷⁹ demiştir. Bu tür eserlerde stil kriterleri tarihleme yönünden yanıltıcı olabilmektedir.

Adakların tarihlenmesinde başka unsurlar ise, bölgeden çok sık ele geçen öteki adak taşları ile mezar taşlarıdır. Söz konusu eserlerle Bronton adakları arasında stilistik açıdan büyük benzerlik vardır. Eserlerin işleniş biçimleri, şekilleri ve ayrıntılar paralellik göstermektedir. Öyle ki, söz konusu eserlerle Bronton adaklarının aşağı yukarı aynı zaman dilimi içerisinde üretildikleri düşünülebilir. Epigrafik veriler ışığında, Phrygia'daki adak ve mezar taşları genel olarak İ.S. 2. ve 3. yy'lar ile 4. yy'ın başlarına tarihlendirilmektedir. 1. ve 4. yy'larda Zeus Bronton'a adandığı kesin belirlenebilen bir eser bilinmediği için, şimdilik bu yüzyıllar Bronton adakları için söz konusu olmamaktadır. Stilistik ve epigrafik veriler bu düşünceyi desteklemektedir. Bu bağlamda, adakların genel olarak İ.S. 2. ve 3. yy'larda sunuldukları söylenebilir. Karşımızda, Kuzey Phrygia ile Phrygia-Bithynia Sınır Bölgesi'nden kaynaklanan ve az tanınan Roma Eyalet Sanatı'nın güzel örnekleri olan, geç devir taşra eserleri bulunmaktadır.

Zeus Bronton'a Sunulan Adaklar

Çiftçi tanrısına sunulan adaklar, Kuzey Phrygia Bölgesi ile Phrygia-Bithynia Sınır Bölgesi'nde farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle, adakların hepsine genel olarak bakıldığında, tipolojik açıdan farklı bir kaç

bkz. Wörrle 1995, özellikle s. 72 vd. Tarih veren Zeus Bronton yazıtları için, her iki takvime göre İ.S. 2. yy söz konusudur. Dolayısıyla 2. yy Bronton adakları için sabittir.

77Hermann 1972, s. 519 vd.; bkz. ayrıca Koch 1989, s. 542.

78Levick et alii 1988, s. LVI.

79Rodenwaldt 1919, s. 78.

biçim gözlemlenmektedir. En sık görülen eserler çeşitli boy ve biçimlerde altarlara ve stellerdir. Tanrıya daha az olarak, Zeus büstlerinin sunulduğu bilinmektedir. Bu grupların dışında, niteliği anlaşılabilen biçimler ile bir kaç düz blok ve heykelin de tanrıya adandığı görülmektedir. Ancak, bunlar sayıca çok azdır. Altar ve stellerin tamamı Eski Yunanca sunu yazıtı taşımaktadır. Büstlerin sadece bir kaçında yazıt vardır. Altar ve stellerin bazılarının üzerine kabartma olarak Zeus büstü işlenmiştir. Sınır Bölgesi'nde adak olarak sadece altarlara Zeus büstleri görülürken, Kuzey Phrygia'da altar, stel ve büst sunularının üçü de görülmektedir. Ancak, bu bölgede tanrıya adanan büstler Sınır Bölgesi'ndekinden çok daha azdır ve aralarında tipolojik farklar gözlemlenmektedir.

Phrygia'da altarlara tanrılara adak olarak sunulması bilinen bir durumdur. Altarlara bölgede mezar taşları olarak da kullanılmıştır. Bithynia Bölgesi gibi Phrygia'ya komşu bölgelerde de altar adaklar sık görülmektedir. Altarlara genellikle prizma biçiminde, akroterli ve kaidelidir. Ancak, silindirik biçimli bir kaç altar bilinmektedir. Boyları çok değişkendir ama genellikle iki metreye yaklaşan büyük boyutlular görülmektedir. Altarlara üzerine genellikle kabartma biçiminde bir kaç motif işlenmektedir. Bazen her yüzde birer motif bulunmaktadır. Bunlar Zeus büstü, kartal, yıldırım demeti üzerinde duran kartal, öküzler, öküz başları, saban, çiftçi ve bağcı aletleri, buğday demeti, üzüm salkımı, krater, amphora, rozet ve benzeri motiflerdir. Phrygia'da bulunan altarlara ile Phrygia-Bithynia Sınır Bölgesi'nde ele geçen altarlara arasında tipolojik farklar gözlemlenmektedir⁸⁰. Sınır Bölgesi'nde, Phrygia Bölgesi'nden farklı olarak, üzerine Zeus büstü oturtulmuş gibi duran, ancak, büst ile altar aynı taştan işlenmiş eserler bilinmektedir⁸¹.

Tanrıya adanmış adak stelleri, genellikle üçgen alınlıkları ve kaideleri olan, gövdenin üzerinde ise, steli sağda ve solda sınırlayan başlıklı ve kaideli stilize sütunlar bulunan eserlerdir. Ender bir durum olarak, yuvarlak biçimli (tondo) küçük bir stelin tanrıya adandığı bilinmektedir⁸². Steller boyut olarak, altarlara gibi değişkendir. İki metreyi aşan büyük stellerin yanısıra çok küçük olanlarına da rastlanmaktadır. Stellerin üzerinde, yazıt dışında, altarlarda görülen kabartma motifler kullanılmıştır.

Zeus'a sunulan büst adaklar aynı zamanda tanrıyı betimlemektedir. Kuzey Phrygia'da Zeus Bronton'a adanmış büst buluntuları sayıca azdır. Bir kaç yazıtlı kabartma biçimli büst tanrıya sunulmuştur. Eserler, kalınlıkları değişen taş plakalar üzerine kabartma olarak işlenmişlerdir. Zeus büstlerinde, *khiton* ve üzerinde *himation* ile betimlenmiştir. Mantosunun kıvrımından çıkarttığı iri sağ eli daima göğsüne dayanmıştır. Tanrının iri dalgalı, gür saçları ve sakalları vardır. Bu tür büstlerin alt kısmında genellikle bir kaç satırlık sunu yazıtı bulunur. Tanımlamasını yaptığımız eserler, Phrygia'nın tipik Zeus ikonografisine uymaktadır. Bu tür büstler Phrygia'ya özgüdür, özellikle de Yukarı Tembris Vadisi'nde görülmektedir. Ancak, Doğu Lydia'da

80Söz konusu tipolojik farklar doktora çalışmamızda incelenecektir, bkz. yukarıda dipn. 3.

81Bkz. örneğin Şahin 1981, No 1089 Lev. 16.

82Bkz. Drew-Bear-Naour 1990, s. 2003 vd. No 23 Lev. XI. Stelin sadece kırık olan alt kısmı ele geçmiştir.

da benzer bir kaç büst bulunmuştur⁸³. Kabartma büstlerin dışında, Kuzey Phrygia'da tanrıya adanmış başka bir büst de bilinmektedir⁸⁴. Olasılıkla Eskişehir çevresinde bulunmuş olan bu büst, kabartma şeklinde olmayıp, üç boyutlu biçimde betimlenmiştir.

Phrygia-Bithynia Sınır Bölgesi'nden otuz civarında Zeus büstü bilinmektedir⁸⁵. Phrygia Bölgesi'ndekinin aksine, kabartma şeklinde olmayıp heykel gibi derinliği olan büstler değişik tipoloji sergilemektedir ve genelde insandan büyük boyutta betimlenmiştir. Büstler, göğüs hizasında işlenmiş olup, bazılarının sol omuzlarında stilize edilmiş manto kıvrımı görülmektedir. Zeus, çıplaktır ve bazı büstlerde meme uçları seçilmektedir. Tanrı uzun dalgalı saçlarıyla ve gür bukleli sakalıyla heybetli bir görünüm sergilemektedir. Büstler genelde başın arka kısmında taç veya çelenk benzeri bir süs taşımaktadır. Eserlerin yazıtları yoktur ve arka kısımları ayrıntılı olarak işlenmemiştir. Ancak eserler, özellikle Zeus Bronton'a adanmış adakların sık görüldüğü bölgelerde bulunmuştur ve tanrıyı betimlediklerine işaret eden bilgiler vardır. Büstlerin alt kısımlarında bir yere oturtulduklarını gösteren delikler bulunmaktadır. Yaptığımız çalışmalar ilginç sonuçlar ortaya koymuştur. Söz konusu büstler, büyük bir olasılıkla, altarlardan üzerinde duruyordu ve bu nedenle yazıtları yoktu. Üzerinde durdukları altarlardan yazıtları onların kimi betimlediklerini zaten açıkça gösteriyor olmalıydı. Bu görüşümüzü destekleyen başka buluntular da vardır⁸⁶. Üzerinde çalışmış olduğumuz Sınır Bölgesi büstleri ayrı olarak yayıma hazırlanacaktır. Bu nedenle konunun ayrıntılarına burada değinilmemektedir.

Tanrıya sunulan adakların çok büyük bir kısmı mermerden, az kısmı ise, kireç taşından veya yerel taştan işlenmiştir. Pahalı bir malzeme olan mermerin tercih edilmesinin sebebi ise, kültürün tapınım gördüğü bölgelerde zengin mermer ocaklarının bulunması ve yerli halkın bunlardan ucuza faydalanmasıdır. Antik Dönem'de Phrygia'da, günümüzdeki gibi, mermer çıkartılmaktaydı (örneğin İşcehisar/Dokimaion) ve bölge yerel üretimleriyle (örneğin lahitler) ünlüydü.

Tanrıya adanan adaklar taşra stilinde yapılmıştır. Eserlerin hepsi stilize edilerek basit biçimde işlenmiş olup, bir çoğunda simetri gözlemlenmektedir. Tanımladığımız bu durum 2. yy'ın ortalarından 3. yy'ın içlerine kadar gözlenen karakteristik yerel Phryg stildir. Bu ise, imparatorluğun başkentine uzak ve sapa olan Phrygia'da derin kök salmış olan Roma Eyalet Sanatı'dır. Phrygia'da, özellikle Kuzeybatı Phrygia'da genel olarak 2. ve 3. yy'larda komşu bölgeleri de etkileyen yoğun heykeltraşlık

83Zeus Antigon[elios'a (Antigonaios) adanmış olan büstler Doğu Lydia'da Demirci'nin güneyindeki İmrenler Köyü (Saittai) dolayında bulunmuştur. Büstler için bkz. Malay 1994, s. 52 vd. No 69-74 Lev. 14-17 = Hoz 1999, s. 63 ve 289 vd. No 61, 8-13; Ayrıca bkz. Sayar 1998, s. 143 vd. İstanbul ve Kütahya müzelerinde de bu tanrıya adanmış kabartma biçimli büstler vardır.

84Büst British Museum'dadır, bkz. Smith 1904, No 1521 = Cook 1925, s. 837 Fig. 794.

85Bkz. yukarıda dipn. 5. Söz konusu büstler Bursa, İstanbul, Eskişehir, Söğüt, Iznik ve Berlin Müzelerinde bulunmaktadır.

86Gölpazarı yakınlarında, Yumaklı'da ele geçen bir altar üzerindeki yazıtta, altarnın "üzerindeki büstle birlikte" Zeus Bronton'a adandığı belirtilmektedir. Bkz. Şahin 1981, No 1085.

çalışmaları gözlemlenmektedir. Bu durumu bir yandan söz konusu yüzyıllardaki ekonomik gönence, diğer yandan ise, bölgedeki zengin yerel mermer ocaklarının varlığına bağlamak doğru olacaktır. Her iki durum da bölgedeki faaliyetleri desteklemiştir.

Tarıya sunulan adakların yazıtlarından yukarıda söz edilenlerin dışında önemli başka bilgiler de sağlanmaktadır. Örneğin yazıtlarda geçen yüzlerce Phryg, Yunan veya Latin kökenli şahıs isimlerinden bölgenin etnik durumu hakkında fikir edinilmektedir. Yine yazıtlardan, adakların kadınlar ve hatta köleler tarafından sunulduklarını öğrenmekteyiz. Zaman zaman adağı işleyen sanatçının ismi de karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, bölgedeki yer isimleri hakkında bilgiler de vardır.

Sonuç olarak, İ.S. 2. yy'da maddi belgelerle birden bire ortaya çıkan ve 3. yy boyunca varlığı izlenebilen yerel bir Phryg kültürü ile karşı karşıyayız. Hava ve bereket tanrısı olan Zeus Bronton'un çok yönlü araştırılması sonucunda kült, adaklar ve yerel tapınım merkezleriyle ilgili bir çok yeni bilgi edinileceği kuşkusuzdur.

Bibliografya ve Kısaltmalar

- Annibaldi 1935 G. Annibaldi, Scoperta di ruderi di edificio rustico e rinvenimento di sculture al VII chilometro dell'Appia Nuova, NSc 60, 1935.
- Aulock 1980 H. v. Aulock, Münzen und Städte Phrygiens I. 25. Beih. IstMitt, 1980.
- Aulock 1987 H. v. Aulock, Münzen und Städte Phrygiens II. 27. Beih. IstMitt, 1987.
- Becker-Bertau 1986 F. Becker-Bertau, Die Inschriften von Klaudiu Polis. I.K. 31, 1986.
- Belke-Mersich 1990 K. Belke-N. Mersich, Phrygien und Pisidien. Tabula Imperii Byzantini 7, 1990.
- Besset 1901 A. Besset, Inscriptions d'Asie Mineure, BCH 25, 1901.
- Brixhe-Hodot 1988 C. Brixhe-R. Hodot, L'Asie Mineure du Nord au Sud. Inscriptions Inédites. Études d'Archéologie Classique VI, 1988.
- Buresch 1898 K. Buresch, Aus Lydien. Epigraphisch-geographische Reisefrüchte, 1898.
- Cook 1925 A.B. Cook, Zeus. A Study in Ancient Religion II, 1925.
- Cook 1940 A.B. Cook, Zeus. A Study in Ancient Religion III 2, 1940.
- Corsten 1993 Th. Corsten, Die Inschriften von Prusa ad Olympum II. I.K. 40, 1993.
- Cox-Cameron 1937 C.W.M. Cox-A. Cameron, Monuments from Dorylaeum and Nacolea. Monumenta Asiae Minoris Antiqua V, 1937.
- Cumont 1897 F. Cumont, RE III 1, 1897, s. 891-892, bkz. Bronton.
- Cumont 1903 F. Cumont, RE Suppl. I, 1903, s. 258, bkz. Bronton.

- Dörner 1940 F.K. Dörner, Außerbithynische Inschriften im Museum von Bursa und neue Funde aus Eskişehir (Dorylaion), ÖJh 32, 1940.
- Drew-Bear 1978 Th. Drew-Bear, Nouvelles Inscriptions de Phrygie, 1978.
- Drew-Bear et alii 1999 Th. Drew-Bear-Ch.M. Thomas-M. Yıldızturhan, Phrygian Votive Steles. (T. Lochman, s. 28-36) 1999.
- Drew-Bear-Naour 1990 Th. Drew-Bear-Ch. Naour, Divinités de Phrygie, ANRW II 18, 3, 1990.
- Fehrle 1937 E. Fehrle, Roscher, ML VI, 1937, s. 613 vd., bkz. Bronton.
- Ferri 1932 S. Ferri, Nuovi Monumenti Plastici dello Zeus di Bitinia, Historia 6, 1932.
- Frei 1981 P. Frei, Epigraphisch - topographische Forschungen im Raum von Eskişehir, TürkAD 25, 2 1981.
- Frei 1983 P. Frei, Epigraphisch - topographische Forschungen im Raum von Eskişehir, Araştırma Sonuçları Toplantısı I, 1983.
- Frei 1988 P. Frei, Phrygische Toponyme, EpigrAnat 11, 1988.
- Frei 1992a P. Frei, Epigraphisch - topographische Forschungen in Eskişehir 1991, Araştırma Sonuçları Toplantısı X, 1992.
- Frei 1992b P. Frei, Die epigraphische Erforschung des mittleren Porsuktales in Nordwestphrygien. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris 14, 1992.
- Frei 1993 P. Frei, Epigraphisch - topographische Forschungen in Eskişehir 1992, Araştırma Sonuçları Toplantısı XI, 1993.
- GIL Corpus Inscriptionum Latinarum.

- Haspels 1971 C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*, 1971.
- Head 1964 B.V. Head, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Phrygia*, 1964.
- Herrmann 1972 P. Herrmann, *Überlegungen zur Datierung der "Constitutio Antoniniana"*, *Chiron* 2, 1972.
- Hoz 1999 M. P. de Hoz, *Die lydischen Kulte im Lichte der griechischen Inschriften. Asia Minor Studien* 36, 1999.
- Hüttenroth 1982 W.-D. Hüttenroth, *Türkei (wissenschaftliche Länderkunden Bd. 21)* 1982.
- IG Inscriptiones Graecae.
- Koch 1989 G. Koch, *Einige Weihreliefs aus Phrygien*. N. Başgelen (ed.), *Jale İnan Armağanı*, 1989.
- Körte 1897 A. Körte, G. Radet, *En Phrygie. Nouvelles Archives des missions scientifiques. Tome VI. (1895) 425-594*, GGA, 1897.
- Körte 1899 A. Körte, *Kleinasiatische Studien V. Inschriften aus Phrygien*, *AM* 24, 1899.
- Körte 1900 A. Körte, *Kleinasiatische Studien VI. Inschriften aus Phrygien*, *AM* 25, 1900.
- Leschhorn 1993 W. Leschhorn, *Antike Ären. Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros. Historia Einzelschriften* 81, 1993.
- Levick et alii 1988 B. Levick-S. Mitchell (ed.), *Monuments from the Aezanitis. Monumenta Asiae Minoris Antiqua IX*, 1988.
- Levick et alii 1993 B. Levick-S. Mitchell (ed.), *Monuments from Appia and the Upper Tembris Valley, Cotiaenum, Cadi, Synaus, Ancyra Sidera and Tiberiopolis. Monumenta Asiae Minoris Antiqua X*, 1993.

- Macpherson 1954 I.W. Macpherson, Inscriptions from Eskişehir and District, BSA 49, 1954.
- Malay 1994 H. Malay, Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum. Ergänzungsbande zu den Tituli Asiae Minoris 19, 1994.
- Matz-Duhn 1882 F. Matz-F. v. Duhn, Antike Bildwerke in Rom mit Ausschluß der größeren Sammlungen III, 1882.
- Mendel 1914 G. Mendel, Musées Impériaux Ottomans, İstanbul. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines III, 1914.
- Mitchell 1993 S. Mitchell, Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor I. The Celts and the Impact of Roman Rule, 1993.
- Moretti 1968 L. Moretti, Inscriptiones Graecae Urbis Romae I, 1968.
- Nollé et alii 1985 J. Nollé-S. Şahin-Ch. Vorster, Katalog der Inschriften im Museum von Alanya, EpigrAnat 5, 1985.
- Petzl 1995 G. Petzl, Ländliche Religiosität in Lydien, Forschungen in Lydien. Asia Minor Studien 17, 1995.
- Petzl 1998 G. Petzl, Neue Inschriften aus Lydien (III), EpigrAnat 30, 1998.
- Ramsay 1882 W.M. Ramsay, Inscriptions from Nacoleia, JHS 3, 1882.
- Ramsay 1884 W.M. Ramsay, Sepulchral Customs in Ancient Phrygia, JHS 5, 1884.
- Ramsay 1888 W.M. Ramsay, Laodiceia Combusta and Sinethandos, AM 13, 1888.
- Ramsay 1906 W.M. Ramsay, Preliminary Report to the Wilson Trustees on Exploration in Phrygia and Lycaonia. W.M. Ramsay (ed.), Studies in

- the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire, 1906.
- Robert 1939 L. Robert, *Hellenica*, *Revue de Philologie* 1939.
- Robert 1955 L. Robert, *Hellenica* X, 1955.
- Robert 1969 L. Robert, *Opera Minora Selecta* II, 1969.
- Rodenwaldt 1919 G. Rodenwaldt, *Zeus Bronton*, *JdI* 34, 1919.
- Şahin 1978 S. Şahin, *Zeus Bennios*. S. Şahin-E. Schwertheim-J. Wagner (ed.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens II*. Festschrift für F.K. Dörner, 1978.
- Şahin 1981 S. Şahin, *Katalog der antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)*. *İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* II, 1. I.K. 10, 1, 1981.
- Şahin 1982 S. Şahin, *Katalog der antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)*. *İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* II, 2. I.K. 10, 2, 1982.
- Şahin 1986 S. Şahin, *Studien über die Probleme der historischen Geographie des nordwestlichen Kleinasiens I: Strabon XII 3, 7 p. 543. Der Fluß Gallos, die Stadt Mod<en>e in Phrygia Epiktetos und die Schiffbarkeit des Sangarios*, *EpigrAnat* 7, 1986.
- Sayar 1998 M.H. Sayar, *Weihung für Zeus Antigonaios*, *EpigrAnat* 30, 1998.
- Schraudolph 1993 E. Schraudolph, *Römische Götterweihungen mit Reliefschmuck aus Italien. Altäre, Basen und Reliefs*. *Archäologie und Geschichte* 2, 1993.
- Schwabl 1972 H. Schwabl, *RE* XA, 1972, s. 253-376, bkz. Zeus I. Epiklesen.
- Schwabl 1978 H. Schwabl, *RE-Suppl.* XV, 1978, s. 993-1481, bkz. Zeus II.Kultbelege.

- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum.
- Smith 1904 A.H. Smith, The Later Greek and Graeco-Roman Statues and Busts in The British Museum III, 1904.
- Swoboda et alii 1935 H. Swoboda-J. Keil-F. Knoll, Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien, 1935.
- TAM Tituli Asiae Minoris.
- Tuğrul 1964 L. Tuğrul, Tavşanlı ve Civarından Buluntular, *IstanbAMüzYil*, 11/12, 1964.
- Vollkommer 1997 R. Vollkommer, "Zeus (in peripheria orientali)", *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 8. 1, 2, 1997.
- Waelkens 1977 M. Waelkens, Phrygian Votive and Tombstones as Sources of the Social and Economic Life in Roman Antiquity, *AncSoc* 8, 1977.
- Waelkens 1986 M. Waelkens, Die kleinasiatischen Türsteine. Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür, 1986.
- Walkaens 1984 M. Walkaens, Privatdeifikation in Kleinasien und in der griechisch-römischen Welt. Zu einer neuen Grabinschrift aus Phrygien. R. Donceel-R. Lebrun (ed.), *Archéologie et Religions de L'Anatolie Ancienne* 10, Mélanges en l'honneur du Professeur Paul Naster, 1984.
- Wörrle 1995 M. Wörrle, Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi II: Das Problem der Ära von Aizanoi, *Chiron* 25, 1995.
- Wrede-Harprath 1986 H. Wrede-R. Harprath, Der Codex Coburgensis. Das erste systematische Archäologiebuch. Römische Antiken-Nachzeichnungen aus der Mitte des 16. Jahrhunderts, 7. 9. - 2. 11. 1986.